

Posudek na rigorózní práci Mgr. Jany Kolouchové „Každý jest na světě hostem, den ke dni jen k smrti rostem.“ Mortalita a pohřební rituál v Chebu a okolních obcích ve druhé polovině 19. století.

Jihočeská univerzita České Budějovice, Filozofická fakulta 2012.

Cílem rigorózní práce J. Kolouchové je podat co neucelenější pohled na fenomén smrti. K tomuto účelu volí autorka mikrosundu zaměřenou na Chebsko ve druhé polovině 19. století. V rámci své práce nejdříve pojednává o mortalitě z hlediska demografického. Postupně sleduje na základě excerptce a zpracování matričních údajů základní demografické ukazatele, jako je průměrný věk zemřelých, úroveň kojenecké a dětské úmrtnosti, sezónní pobyt úmrtí a příčiny úmrtí (v této souvislosti se zabývá i epidemiemi), přičemž dosažené výsledky srovnává jednak s celozemskými syntézami, jednak s dílčími studiiemi z jiných oblastí. V další části pojednává o vývoji zdravotnictví a jeho dopadu na vývoj úmrtnosti. Poté podává na základě starší literatury plastický obraz pohřebních zvyklostí ve městě i v jeho vesnickém okolí a nástin lidových představ spojených se smrtí. Velkou pozornost věnuje měnící se funkci a podobě hřbitovů, ale i reflexi smrti ve smutečních oznámeních otiskovaných v lokálním tisku. Závěrečná část, mající charakter jakéhosi katalogu, pak přináší výsledky jejího terénního výzkumu současné situace funerální plastiky na hřbitovech v Chebu a okolí. Doplňuje ji a prohlubuje nástin života a tvorby dvou významných kamenosochařů tvořících pro hřbitovy (nejen) ve zkoumané oblasti.

Jak vyplývá z uvedeného stručného nástinu obsahu práce, vytýčila si autorka velmi nesnadný úkol. Lze říci, že v takto širokém pojetí u nás dosud nikdo problematiku smrti neseledoval. To je na práci třeba vysoce ocenit. Pozitivně je třeba hodnotit i snahu využít nejrůznějších typů pramenů od hromadné evidence přes spisový materiál, dobové normativní prameny, dobový tisk a etnografická pozorování až po hmotné památky. Autorka si na řadě míst klade nečekané, originální otázky, například jak byla smrt reflektována v dobových naučných slovnících nebo ve smutečních oznámeních, a pokouší se na ně najít odpověď, která by prohloubila celkový obraz podávané problematiky. Tato nápaditost v kladení otázek je nesporně jedním z kladů práce.

Práce J. Kolouchové je vlastně prací interdisciplinární. Komplexní pojetí práce ovšem s sebou přináší nutnost seznámit se s metodikou nejrůznějších speciálních disciplin, totiž dějin umění, historické demografie, etnologie, resp. historické antropologie, dějin lékařství ad. Protože pak autorka usiluje důsledně o komparaci zjištěných výsledků s poměry jinde, znamená to také zvládnout mimořádně rozsáhlou literaturu k nejrůznějším problémům. Takovýto úkol je samozřejmě velmi náročný. Autorce se jej v zásadě podařilo zvládnout, zejména pokud jde o obecnou literaturu k dějinám smrti, jejíž výsledky si výborně osvojila jako metodologické východisko, ovšem při bližším pohledu se setkáme přece jenom s jistými mezerami, které mají za důsledek zjednodušení některých jejích soudů.

V první řadě vadí nejasné vymezení zkoumaného regionu. Nikde totiž nelze bezpečně zjistit, co Chebskem, které zkoumá, autorka vlastně myslí. Historické Chebsko, politický okres Cheb (a ze které doby), národopisný region nebo jiný celek? To by mělo být jasně řečeno hned na začátku. Rovněž některé formulace týkající se národnostního vývoje na Chebsku jsou zjednodušující a nepřesné, např. na s. 10. tvrzení, že „do doby relativně nedávné“ se na Chebsku „střetávaly světy německé a české populace, jejichž soužití bylo natolik samozřejmé, že umělé přerušení po druhé světové válce nebylo překonáno dodnes“. Vždyť česká populace tu žila jen krátkou dobu, a to v nevelkém počtu, a dodnes přežívající problémy nebyly způsobeny přerušením soužití obou populací, ale vysídlením početně naprosto převažující populace německé. Na druhé straně ovšem není správné ani tvrzení v pozn. 103 na s. 29, že obyvatelstvo Chebska bylo odjakživa výhradně německé; původní osídlení Chebska

včetně chebského hradiště bylo slovanské, jak dokládá vedle archeologie zejména Fischerův rozbor místních jmen. Autorka si tak vlastně protiřečí, přičemž obě její tvrzení jsou nepřesná.

První část práce, jak již bylo řečeno, se zabývá historickou demografií, k níž mám odborně nejbliže. Snad proto k ní budu mít i nejvíce připomínek. Znovu musím ovšem předem říci, že základy historickodemografické metody si autorka osvojila dobře, nedopouští se žádných začátečnických chyb, s jakými se můžeme setkat zejména v historickodemografických pokusech některých metodicky nepoučených regionálních historiků. Určité výhrady je možno mít k přehledu literatury a hodnocení některých autorů. Např. na str. 15. autorka konstatuje (oprávněně) nepatrný počet regionálních studií o mortalitě, nabízejících materiál vhodný k srovnání s Chebskem, a některé vyjmenovává. Malý zájem o téma pak vysvětluje jeho nepřítlačivostí. Kritický tón je zde ovšem zbytečný, protože kromě nečetných prací o mortalitě jako takové existuje řada prací, které mortalitu studují v komplexu přirozené měny. Sama autorka je uvádí dále. Některé důležité však pomijí, uvedl bych např. cennou monografii L. Nesládkové o reprodukci křesťanského a židovského obyvatelstva na jižní Moravě. Na str. 14. autorka stejně nepřesně formuluje přínos Václava Sekery. Ten podle ní navázal na L. Kárníkovou rozbořením statistických údajů dokládajících vývoj populace, ve skutečnosti ale pouze připravil jejich edici. Poněkud podcenivá je i charakteristika celozemských syntéz jako kompilací. Syntézy obvykle mívají kompilační charakter, ale také přednost, že shrnují věci a dávají je do širšího kontextu, takže by je autorka mohla využít přece jen ve větší míře, než tak učinila. Postrádám například zřetel k práci J. K. Stříteského (Jan Kř. STŘÍTESKÝ, *Zdravotní a populační vývoj československého obyvatelstva*, Praha 1971), cennou zejména z hlediska dějin zdravotního vývoje obyvatelstva, ale i práce Vávrovu (Zdeněk VÁVRA, *Tendence v dlouhodobém vývoji reprodukce obyvatelstva v českých zemích v letech 1870-1944*, Praha 1962 (=Rozpravy ČSAV 72, č. 9)) nebo Srbovu a Kučera (Vladimír SRB - Milan KUČERA, *Vývoj obyvatelstva českých zemí v 19. století*, Statistika a demografie, 1, 1959, s. 109-156). Důkladnější seznámení s literaturou by autorku ušetřilo i některých nepřesností a drobných omylů. Tak při výčtu epidemií na str. 41 postrádám velké cholery epidemie 1836-37 a 1866 (úmrtnost r. 1866 nebyla způsobena jen neštovicemi). Na s. 11. se autorce do výčtu faktorů způsobujících růst počtu obyvatelstva v 19. stol. formulačním nedopatřením dostala i kontrola plodnosti. Ta ovšem populační růst naopak brzdila. To je ale jen drobnost, větší výhradu mám k autorčinu pojetí „průměrné délky života“. Úroveň úmrtnosti totiž autorka charakterizuje (s.41) průměrným věkem zemřelých, o kterém zároveň mluví jako o průměrné délce lidského života (s.42). Zde by bylo třeba jasně poukázat na to, že „průměrný věk zemřelých“ není ukazatel vhodný pro srovnání, zejména v čase, protože je závislý na věkové struktuře žijící populace. Proto se v demografii používá jiný ukazatel, a to modelového charakteru, totiž střední délka života neboli naděje na dožití, který vliv věkové struktury eliminuje. Jeho výpočet není snadný a nijak nevnučuji autorce jeho použití, ale na vadu průměrného věku zemřelých jako ukazatele úmrtnosti by mělo být v každém případě ukázáno. A ztotožňovat jej s průměrnou délkou života už vůbec nejde, protože druhého termínu někteří autoři, například M. Kučera, ale místy i autorka (tam, kde přebírá údaje Z. Pavlíka) používají jako synonymum pro střední délku života. V žádném případě pak nelze srovnávat střední délku života z jedné lokality s průměrným věkem zemřelých v lokalitě druhé, jak to činí autorka. Podobně je jí možno vytknout (s.50n.), že při sledování sezónnosti úmrtí (počty úmrtí v jednotlivých měsících) nepřihlíží k nestejné délce jednotlivých měsíců. Vadu přitom lze snadno odstranit přepočtem na denní průměr úmrtí v jednotlivých měsících. Také počátky očkování proti neštovicím autorka líčí (s.65) poněkud nepřesně, nedělá jasný rozdíl mezi inokulací a vakcinací. Navíc je tu zřejmý překlep - 18. místo 19. století. Neodvažoval bych se také tvrdit tak jednoznačně, že chřipka se v Chebu a okolí pandemicky rozšířila poprvé roku 1890 (s.71), mohla se skrývat pod řadou nejasných názvů již dříve. Sotva lze také přijmout autorčin výklad na s. 74, že potrat ve druhé polovině 19. století již nepředstavoval těžký hřích,

takže mezi potraty zapsanými jako příčina úmrtí do matrik mohly být i potraty indukované. To je velmi málo pravděpodobné, protože až do poloviny 20. stol. byl indukovaný potrat trestným činem. Pokud na s. 81 autorka tvrdí, že na venkově přibývaly nemocnice mnohem pomaleji než ve městech, bylo by se třeba zamyslet nad tím, do jaké míry venkovaně využívali nemocnic ve městech. Při výkladu o vývoji zdravotnictví (s. 85) pak postrádám zmínku o rakouském zdravotním zákonu a jeho důsledcích pro organizaci zdravotnictví.

Za velmi zajímavý a originální nápad považuji pokus o analýzu informačních hesel „smrt“ v Riegrově a Ottově slovníku (s. 34-36). Autorka rozborem obou slovníků dospívá k závěru, že pohled na mrtvolu nebyl ve druhé polovině 19. století na rozdíl od dneška něčím nepřekonatelně ohavným, ale patřil k „všedně nevšedním“ záležitostem. Tvrzení o odlišném pohledu na smrt v 19. stol. a dnes by bylo ovšem třeba důkladněji doložit, nejlépe srovnáním s dnešními slovníky, ovšem žádné tak důkladné encyklopedie nemáme. Autorčina snaha doložit rozborem slovníkového hesla obecně přijímanou tezi o odsouvání smrti z obzoru člověka v naší době tak nabývá silně spekulativního rázu. Vzhledem k tomu, že příspěvky do obou jmenovaných encyklopedií psali lékaři, bylo by snad vhodné provést srovnání s dnešní lékařskou literaturou. Myslím, že rozdíl mezi pohledem lékaře v 19. stol. a dnes by nebyl tak veliký, jak předpokládá autorka. Dodejme ještě, že při výkladu o naučném slovníku se v práci používá formulací, jako by Rieger a Otto (nikoliv Otta) byli jejich autory, ač první byl jen redaktorem a druhý vydavatelem.

Za velmi zdařilou považuji kapitolu etnografickou, resp. kulturně antropologickou. Shrnuje starší, často již obtížně přístupnou a zejména značně roztržitou literaturu, systemizuje poznatky, které starší práce přinášejí, a přihlíží i k archivnímu materiálu, i když jen v menší míře. Podává ucelený, přitom čtivý obraz pohřebních zvyklostí na Chebsku a provádí i srovnání s jinými kraji v Čechách a na Moravě. Pokud jde o výsledky autorčina terénního výzkumu na chebském hřbitově, doplněného i výzkumem v jiných lokalitách Chebska, nemám k této části žádné zásadní výhrady. Jde ovšem z velké části o problematiku umělecko-historickou, v níž se necítím být zcela kompetentní. Upozornil bych jen na drobnější opomenutí. Není zcela pravda, že výzkum náhrobků v českých zemích „*nestojí dosud v popředí zájmu*“ českých historiků (s.23). Autorka totiž část produkce zcela pomíjí. Přejíždí například skutečnost, že Ústav pro dějiny umění AV ČR pořádá od r. 2000 každoročně k této problematice speciální mezinárodní semináře a přednesené příspěvky zpřístupňuje ve zvláštních sbornících *Epigraphica et sepulcralia* (prozatím vyšly 3 svazky, vždy s příspěvky z několika ročníků symposia). Za zmínku by snad stál i ambiciózní soupisový projekt olomouckých církevních historiků vydávat *Monumenta Moraviae et Silesiae sepulcralia*, který je ovšem teprve v počátcích. O těchto projektech není problém si vyhledat základní informaci na webu. Jinak ovšem na této části oceňuji úsilí, které autorka terénnímu výzkumu věnovala, na výkladu je vidět skutečně osobní zaujetí.

Práce se většinou dobře čte, místy však zarazí nápadné stylistické neobratnosti, které vyplývají buď z nepozornosti a spěchu, nebo z přehnané autorčiny snahy dát práci i po jazykové stránce „vědecký“ ráz. Místy to působí neústrojně, místy vede k nesrozumitelnosti některých vět a místy až ke komičnosti, zejména když se v jednotlivých formulacích prolíná „velký styl“ s banalitami. Velmi nehezky působí zejména časté používání pasiva a podstatných jmen slovesných (s. 11: „*základní směr ubírání se výzkumu*“) a nadužívání termínů domněnka nebo hypotéza tam, kde by stačilo spíše slůvko „asi“ nebo „snad“. Například na str. 149 na základě různé barvy písma na nápisech označujících pohřby následující krátce za sebou autorka formuluje závěr, že „*i přes tuto posloupnost se objevuje domněnka, že k uložení ostatků zemřelého muže došlo až po delší době*“, a pokračuje větou, že „*tato domněnka by mohla být vyvrácena tvrzením, že ...bylo vynecháno místo pro věrnou manželku*“. Podobně na s. 169 výskyt čerstvých květin na hrobu komentuje slovy: „*Není předpokládáno, že by se jednalo o náhodu. Z toho důvodu byla vytvořena hypotéza, že se o místo někdo*

z rodiny či přátel stará a platí za něj“. Zformulovat jasně a srozumitelně to, co chce sdělit čtenáři, občas dělá autorce jisté potíže. Nerozumím např. řečnické otázky „*Opravdu je lidská duše pouze fenoménem moderní doby?*“ (s.35) ani větu „*Právě využití počtu zemřelých uvádí první jasný doklad kojenecké a dětské úmrtnosti*“ (s.44) nebo větu začínající slovy „*Potkal-li muž...*“ na s. 97. Některé formulace jsou značně neobratné: „*Permanentní gravidita se stala jen pojmem odborníků*“ (s.11); „*V případě hřbitovních instrukcí lze uvažovat o nezkažené mentalitě obyvatelstva*“ (s. 32); „*Jestli povolání hrobníků přinášelo potěchu, není možno analyzovat*“ (s.123); L. Kárníková „*sice ještě nepracovala s myšlenkami z Francie a Anglie*“ (s.14); „*Prosba [k světcům] o přímělu v nebi ukazuje náboženský dogmatismus, který nebyl nikdy zcela vymýcen*“ (s. 111). Srovnání výsledků bádání v měřítku Evropy nebo i světa se podle autorky „*stále nachází pouze v prognózách*“ (s.14). Zřejmě se tím míní odhady, ovšem termínů prognóza se používá jen pro odhady budoucího vývoje, nikoliv pro vývoj v minulosti. Podivení vyvolává výklad na s. 112-113, kde při popisu pohoštění účastníků pohřbu autorka mluví o „*pitném režimu*“ a dodává, že „*až do rána si značně alkoholem posilnění pozvaní povídali o dobrých vlastnostech zemřelého*“. Myslím, že k ránu mohl být obsah hovoru značně pestřejší.

Byl bych nerad, kdyby řečené nedostatky, zejména stylistického charakteru, překryly nesporný přínos autorčiny rigorózní práce. Je to studie svým způsobem pozoruhodná, zejména komplexním přístupem k tématice, až dosud ve vztahu k problému smrti u nás neaplikovaným, interdisciplinarností, širokým heuristickým rámcem, originálním kladením otázek, řadou cenných závěrů i nesporným osobním zaujetím pro zkoumaný problém. Pokud by měla být zpřístupněna tiskem, bylo by ovšem třeba, aby řadu formulací autorka znovu důkladně promyslela. Přes výše zmíněné nedostatky se ale domnívám, že její odborný přínos je nesporný, a doporučuji ji k obhajobě jako práci rigorózní.

V Praze 25. března 2012.

Prof. PhDr. Eduard Maur, CSc.